

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Resistance Literature

Print ISSN: 2008 - 6881 Online ISSN: 2821 - 1022

Scientific Association of Persian
Language and Literature

Analyzing Mystical Development of the Character "Ereimia" in the Novels of Reza Amirkhani based on the Role of the Verses of the Holy Quran*

Qumars Rajaby¹

Sohrab Morovati[‡]

Mojtaba Mohammady Anvigh[‡]

Abstract

1. Introduction

The literary form of fiction, apart from its artistic and lyrical nature, can play a significant role as a medium in conveying religious principles and thoughts. Whatever literature may be, it must be accepted that conventional literature is one of the realms in which humanity is realized, and therefore, all transformations that occur for humankind will inevitably be manifested in literature. "The novelist is neither a historian nor a prophet; he is an explorer of existence." (Avini, 2011, p. 11) Thus, literature, and the novel as a genre, if under the supervision of a committed and specialized writer, can have a significant impact on the dissemination of religious thoughts. Reza Amir-Khani is one of the committed and contemporary specialized writers whose religious spirit infused into the body of his stories has surpassed the essence of the writer's imagination; this characteristic

* Article history:

Received: 10 - 5 - 2024

Received in revised form: 6 - 6 - 2024

Journal of Resistance Literature

Year 16, No. 30, Spring and Summer 2024

Accepted: 12 - 8 - 2024

Published online: 11 January 2025

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. PhD student of Qur'an and Hadith Sciences, Ilam University, Ilam, Iran.

E-mail: saeedrajaby12@yahoo.com.

‡Professor, Ilam University, Ilam, Iran (corresponding author).

Email: s.morovati@ilam.ac.ir.

‡Assistant Professor, Ilam University, Ilam, Iran.

Email: mo.mohammadi@ilam.ac.ir.

distinguishes him from the multitude of his contemporaries. Given the thematic diversity of his works and based on his different perspective on contemporary social issues, it has been said: "Amir-Khani is a writer of both cosmic and introspective dimensions; he has experienced much travel outside and has also engaged in inner journeys, and the amalgamation of these two experiences has created a precise, profound, and comprehensive personality." (Shahanghi, 2013, pp. 2-8) Among the characters in Reza Amir-Khani's works is a character named "Armiya," who undergoes a mystical transformation within the framework of his pen. This character is the main character in the novels "Armiya" and "Biutan," and is also one of the influential characters in the novel "Rahesh." In each of the mentioned novels, Armiya exhibits different actions, and various aspects of his life are narrated. The author depicts a longitudinal movement of Armiya's mystical journey in his three novels, which is unique in its own right. Apart from some repetitions that occur in certain events of the mentioned novels, the most important theme that shows Armiya in all three novels as similar and identical to one another is the issue of the spiritual movement and mystical evolution of this character. The mystical journey of Armiya begins with his deployment to the front. In the novel "Armiya," the trench functions like a *khanqah* (a Sufi lodge), and the spiritual atmosphere of the front serves as a ladder for Armiya's ascension. In this novel, the relationship between Armiya and his martyr friend evokes the relationship between Shams and Rumi. This relationship in "Biutan" can be extended to the relationship between Moses and Khidr. Overall, in all three novels, Armiya's spiritual transformation has a longitudinal movement that can be aligned with the Four Journeys (*Asfar Arba'a*). In all these cases, verses, references, meanings, and Quranic concepts play a significant and fundamental role in the formation and evolution of Armiya's mystical character.

2. Methodology

In this article, which is developed using a descriptive-analytical method, the evolution of the mystical character of Armiya is explored, and answers are provided to the questions: With which mystical schools can Armiya's character be compared? And what impact have the verses of the Holy Quran had on the process of this mystical evolution? The study of Amir-Khani's works and thoughts indicates

that one of his perspectives in the realm of novel creation is to present the skills of living in the contemporary era. He himself states: "I believe we are obliged to describe a religious life in the modern world. The best place to describe it is the novel. In my overall view and in all my works, my focus is to try to describe a religious life in today's world." (Esmaeili, 2011, p. 33) Based on this, analyzing the mystical aspects of a character like Armiya can not only elucidate the formation of the mystical language in Amir-Khani's works but also present the influential variables on religious life in today's world to the audience. Therefore, the way the mystical character of Armiya is contracted and expanded in the three novels "Armiya," "Biutan," and "Rahesh" appears to be a significant topic, and an effort will be made to examine the most important mystical patterns applicable to this subject. Given the religious approach in Amir-Khani's novels and his considerable effort to convey Islamic concepts through this medium, the verses of the Holy Quran play a fundamental role in his stories; so much so that the main materials for the composition and design of Amir-Khani's novels can be sought in the verses of the Holy Quran. Therefore, apart from which mystical models can be compared with the mystical evolution of Armiya's character, the manner in which the verses of the Holy Quran influence this evolution is also one of the issues of this research.

It is worth noting that since the novel form, in its technical and modern sense, is not a medium for expressing the detailed journey and conduct of a seeker or mystic, in all cases where similarities between Armiya's mystical character and existing models in mystical sources are discussed, a complete and total similarity is not established, and only the resemblance in certain aspects is intended by the author. Additionally, considering Amir-Khani's specific orthography in his writings, the quotations from his works have been faithfully presented without any alterations to the written form of the mentioned works.

3. Discussion

3-1. Content review

Reza Amir-Khani is one of the committed and specialized contemporary writers whose religious spirit infused into the body of his stories has surpassed the essence of the writer's imagination; this characteristic distinguishes him from the multitude of his contemporaries. This research aims to examine the evolution and

mystical transformation of one of the most important characters in his works, namely the character "Armiya," in light of the impact of the verses of the Holy Quran.

3-1-1. Mystical Development

Evolution means becoming diverse, changing, and transforming states. In this writing, the term transformation and change is used in its technical sense, and the effort is made to observe the changes and transformations of Armiya's mystical states in light of Quranic concepts and meanings.

3-1-2. Quranic Data

Quranic data refers to the collection of verses, words, terms, concepts, meanings, and Quranic references mentioned in Reza Amir-Khani's narrative texts. However, this research focuses on the data that have influenced the transformation of Armiya's mystical character.

3-2. Structural investigation

The analysis and examination of Amir-Khani's works show that he has a committed and idealistic perspective in the realm of fiction and strives to convey his desired elevated values by utilizing artistic techniques in storytelling and through his unique narrative and aesthetic reading of the verses of the Holy Quran. In his three novels, Amir-Khani attempts to depict the practical journey of transformation and mystical evolution of the character Armiya. Instead of a khanqah (Sufi lodge), he introduces the battlefield as a field of discovery and witnessing, and instead of the beloved's hair and wine cup, he gives a Kalashnikov and a can of beans to the seeker of God in his stories. In this journey, he creates two supporting characters for the spiritual development of Armiya, both of whom are martyrs of the Sacred Defense and devoted to God.

3-2-1. Language and style

Amir-Khani is a prolific writer in the field of Sacred Defense literature, and the emergence of Quranic data in his writings is quite frequent. In many cases, Amir-Khani's repeated use of Quranic verses within the context of his expressive implications and lexical arrangements leads to the creation of a unique linguistic strategy to persuade the audience. This trend is also evident in the mystical evolution of Armiya's character, as he has managed to create a unique text and content through his distinctive writing style and specific orthography.

4. Conclusion

The analysis and examination of Amir-Khani's works indicate that he has a committed and idealistic perspective in the realm of fiction and strives to convey his desired elevated values by utilizing artistic techniques in storytelling and through his unique narrative and aesthetic reading of the verses of the Holy Quran. In his three novels, Amir-Khani attempts to depict the practical journey of transformation and mystical evolution of the character Armiya. Instead of a khanqah, he introduces the battlefield as a field of discovery and witnessing, and instead of the beloved's hair and wine cup, he gives a Kalashnikov and a can of beans to the seeker of God in his stories. In this journey, he creates two supporting characters for the spiritual development of Armiya, both of whom are martyrs of the Sacred Defense and devoted to God. The first character is Mustafa, with whom Armiya establishes a relationship similar to that of Shams and Rumi in the novel "Armiya." The second character is Sohrab in the novel "Biutan," who assists Armiya like the Prophet Khidr. In the novel "Rahesh," Armiya is depicted as a developed character who has transcended worldly limitations and can now assist others with the help of God. In all these instances, the verses and Quranic concepts serve as the main materials for this transformation. although the stages of Armiya's mystical evolution can generally be aligned with the Four Journeys (Asfar Arba'a), Amir-Khani could have explored the contractions and expansions of Armiya's spiritual journeys with a broader perspective, given the capacities and subtleties of his writing

Keywords: Reza Amirkhani, Eremia, Bioton, Rahesh, Asfar Arbaeh.

References:

Holy Quran

Aashtiani, Seyyed Jalal al-Din (2001). Commentary on the

Introduction of Qaysari on the "Fusus al-Hikam" of Sheikh Akbar Muhyiddin Ibn Arabi. Qom: Boostan Ketab.

Alizadeh, Simin, Akbari, Nahid, Fasehi Joybari, Reza (1402), "Examination and analysis of the characters in the novel Eremia by Reza Amirkhani based on the Garmas action model", research journal of fiction literature, Razi University, 12th term, number 1.

Amir-Khani, Reza (2003). Armiya. Tehran: Sooreh Publishing.

Amir-Khani, Reza (2008). Biutan. Tehran: Elm Publishing.

Amir-Khani, Reza (2017). Rahesh. Tehran: Ofogh Publishing.

- Avini, Seyyed Morteza (2019). Resurrection of John (literature, culture, media). Tehran: Oasis publishing house, 6th edition.
- Ebrahimzadeh Georgian, Ramadan. Dilute postmodern injection in biotene joints. Cultural Cosmos, No. 261.
- Esmaili, Atallah (2018), "A different conversation with Reza Amirkhani", Khimeh Monthly, No. 81.
- Farhani, Soheila, Masoume Bastani Shokh Bejari (2013), "Social semiotics of Biotan's novel", Literary Critic Quarterly, Vol. 25.
- Ghani, Golrokh Sadat, Ahmadi, Mina, Akbari, Manouchehr, (2014), aesthetic analysis of several story elements in Reza Amirkhani's three novels (Ermiya, Man O, Bioton), scientific-research quarterly "Persian language and literature research" number 3 and the seventh.
- Gurji, Mostafa, Youssef Reza Hamed (2009), "Research and analysis of Bioton's novel with an emphasis on the element of personality and characterization", Pik Noor Persian Literature Quarterly, first year, first issue.
- Ibn Baboyeh, Muhammad bin Ali (1395 AH), Kamal al-Din and Tammam al-Naimah, researcher and proofreader: Ghafari, Ali Akbar, Tehran, Dar al-Kitab al-Islamiya, second edition.
- Khatibi, Azardekht, Taher, Rahim, Fahimi, Reza (1402), "Aesthetics of Transcendental Fiction in Reza Amirkhani's Postmodern Stories", Literary Aesthetics Quarterly, 14th Volume, Number 55.
- Khosrow Panah, Abdul Hossein, Hessari, Reza, (2016), "Arba'a Asfar from the perspective of Rafii Qazvini and Javadi Amoli", Islamic Philosophical Teachings, Razavi University of Islamic Sciences, No. 21.
- Majlisi, Mohammad Baqer (1403 AH), Bihar Al-Anwar, Beirut, Dar Ihya Al-Trath al-Arabi.
- Purizdan Panah Kermani, Arzoo (2019). "Sociological criticism of the novel Rahesh by Reza Amirkhani based on Goldman's constructivism theory". Fiction literature research paper. Razi University, ninth term, number 3.
- Rajabi, qmars, Ahmadi, Mohammadnabi (2018) Review and analysis of the Quranic content of Bioton's novel, Persian Language and Literature Survey, No. 43.
- Rezaei, Mohammad, Khairi, Fahima (2016) "Stylistical analysis of the novel Jeremiah by Reza Amirkhani", Journal of Sustainability Literature, No. 17.

- Sadr al-Muta'allihin Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim (1981). Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Arba'a. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. Mohammadzadeh. Tehran: Look.
- Sadr al-Din Shirazi, Mohammad Ibn Ibrahim (1389), translation of Hikmat al-Taaliyyah in Asfar Aqli Arbaah, translated by: Mohammad Khajawi, Tehran: Molly Publishing.
- Shahangi, Mohammad Hassan (: 2012) "Critical Reading of Reza Amir Khan's Works", Tehran, Publishing House, Young Thought Center, First Edition.
- Shams Tabrizi (1369). Articles. Corrected by Mohammad Ali Mohd. Tehran: Kharazmi.
- Zahedi Mutlaq, Ibrahim (2012). Nesl Barot, Tehran, Sarir Publishing House, first edition.
- Zarin Koob, Abdul Hossein (2010), Step by step until meeting God. Tehran: Scientific.

تحلیل تطوّر عرفانی شخصیت «ارمیا» در رمان‌های رضا امیرخانی با تکیه بر نقش آیات قرآن کریم*

کیومرث رجیبی^۱

سهراب مروّتی^۲

مجتبی محمدی‌انویق^۳

چکیده

«ارمیا» شخصیتی تکراری در آثار رضا امیرخانی است که در دو رمان «ارمیا» و «بیوتن» شخصیت اصلی داستان بوده و در رمان «رهش» نیز حضوری تأثیرگذار دارد. در این مقاله که با کاربری روش توصیفی تحلیلی تدوین شده است، سیر تطوّر شخصیت عرفانی ارمیا مورد کندوکاو قرار گرفته و به این پرسش‌ها پاسخ داده می‌شود که شخصیت ارمیا با کدام یک از مسلک‌های عرفانی قابل تطبیق است؟ و آیات قرآن کریم چه تاثیری بر روند این تطوّر عرفانی گذاشته‌اند؟ بر این مبنا نخست نحوه سلوک شخصیت ارمیا در رمان‌های یاد شده به صورت جداگانه بررسی شده و سپس حرکت طولی این شخصیت در هر سه رمان ارزیابی می‌گردد. سلوک عرفانی شخصیت ارمیا با اعزام به جبهه آغاز می‌شود. در رمان ارمیا سنگر کارکردی همچون خانقاه دارد و فضای معنوی جبهه نردبان عروج ارمیا است. در این رمان ارتباط بین ارمیا و دوست شهیدش، رابطه شمس و

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳-۰۲-۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳-۰۳-۱۷ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۳-۰۵-۲۲

DOI: 10.22103/jrl.2024.4645

نشریه ادبیات پایداری، دوره ۱۶، شماره ۳۰، بهار و تابستان ۱۴۰۳، صص ۲۳۳-۲۰۷

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

رایانامه: saeedrajaby12@yahoo.com

^۲ استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. (نویسنده مسئول).

رایانامه: s.morovati@ilam.ac.ir

^۳ استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

رایانامه: mo.mohammadi@ilam.ac.ir

مولوی را تداعی می‌کند. همین رابطه در بیوتن، به رابطه موسی و خضر، قابل تعمیم است. در مجموع هر سه رمان نیز، تحول روحی ارمیا حرکتی طولی دارد که آن را می‌توان بر اساس اسفار اربعه تطبیق داد. در تمام این موارد آیات، اشارات، معانی و مفاهیم قرآنی نقشی بسزا و کارکردی بنیادین در شکل‌گیری و تطوّر شخصیت عرفانی ارمیا دارند.

واژه‌های کلیدی: رضا امیرخانی، ارمیا، بیوتن، رهش، اسفار اربعه

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

قلب ادبیات داستانی جدای از ماهیت هنری و غنایی که به ذات خود دارد؛ می‌تواند به عنوان یک رسانه نقش سازنده‌ای در حوزه انتقال مبانی و اندیشه‌های دینی داشته باشد. ادبیات هرچه هست، باید پذیرفت که ادبیات مصطلح هم شأنی از شؤنی است که انسان در آن متحقّق می‌شود و بنابراین، همه تحولاتی که برای بشر رخ خواهد نمود خواه ناخواه در ادبیات ظهور خواهد یافت... رمان نویس نه مؤرخ است و نه پیامبر، او کاوشگر هستی است. (آوینی، ۱۳۹۰: ۱۱)

بنابراین، ادبیات و قالب رمان اگر تحت اشراف نویسنده‌ای متعهد و متخصص قرار بگیرد، می‌تواند تاثیر بسزایی در گسترش اندیشه‌های دینی داشته باشد. رضا امیرخانی از جمله نویسندگان متعهد و متخصص معاصر است که می‌توان گفت روح دینی تزریق شده در کالبد داستان‌هایش، بر جوهره تخیل نویسنده فائق آمده؛ و همین خصوصیت او را از انبوه نویسندگان هم مسلکش متمایز کرده است. با توجه به تنوع موضوعی آثار وی و بر اساس نوع نگاه متفاوت او به مقولات اجتماعی معاصر گفته‌اند: «امیرخانی نویسنده‌ای آفاقی – انفسی است؛ هم سفر در بیرون را بسیار تجربه کرده است و هم سلوک و سیر در درون را و امتزاج این دو تجربه از او شخصیتی دقیق، عمیق و همه‌جانبه ساخته است.» (شاهنگی، ۱۳۹۲: ۲-۸) از جمله شخصیت‌های آثار رضا امیرخانی شخصیتی است به نام «ارمیا» که در بستر قلم وی تطوری عرفانی می‌یابد. این شخصیت در رمان «ارمیا» و «بیوتن» شخصیت اصلی داستان بوده و در رمان «رهش» نیز از جمله شخصیت‌های تاثیرگذار است. ارمیا در هر کدام از رمان‌های یاد شده کنش‌های متفاوتی از خود بروز داده و صحنه‌ای متفاوت از

وجوه زندگی او روایت می‌شود. نویسنده در سه رمان خود حرکتی طولی از سلوک عرفانی ارمیا تصویر می‌کند که در نوع خود بی‌نظیر است. جدای از پاره‌ای تکرارها که در برخی حوادث رمان‌های یاد شده اتفاق می‌افتد، مهمترین موضوعی که ارمیای هر سه رمان را مشابه و عین یکدیگر نشان داده است مقوله حرکت روحی و تطور عرفانی این شخصیت است. مطالعه آثار و اندیشه‌های امیرخانی حکایت از آن دارد که از جمله چشم اندازهای وی در حوزه خلق رمان این است که مهارت‌های زیستن در دوران معاصر را ارائه کند. خود او در این باره می‌گوید:

«تصور من این است که ما موظفیم زندگی دین‌دارانه در دنیای معاصر را شرح بدهیم. بهترین جای شرح آن رمان است. در نگاه کلی‌ام و در همه کارهایم وجه همتم این است که سعی کنم زندگی دیندارانه در دنیای امروز را شرح دهم.» (اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۳۳)

بر این اساس تحلیل وجوه عرفانی شخصیتی چون ارمیا می‌تواند ضمن تشریح نحوه شکل‌گیری زبان عرفانی آثار امیرخانی، متغیرهای تاثیرگذار بر زندگی دیندارانه در دنیای امروز را نیز پیش روی مخاطب قرار دهد؛ از این رو نحوه قبض و بسط شخصیت عرفانی ارمیا در سه رمان ارمیا، بیوتن و رهش موضوعی حائز اهمیت به نظر رسیده و سعی می‌شود اهم الگوهای عرفانی قابل تطبیق با این موضوع بررسی گردد. با توجه به وجود رویکرد دینی در رمان‌های امیرخانی و اهتمام فراوان او به انتقال مفاهیم اسلامی از این رهگذر، آیات قرآن کریم نقشی اساسی در داستان‌های او ایفا می‌کنند؛ چنانکه می‌توان مصالح اصلی تدوین و طرح رمان‌های امیرخانی را در آیات قرآن کریم جستجو کرد؛ بنابراین، جدای از اینکه کدام یک از مدل‌های عرفانی با تطور عرفانی شخصیت ارمیا قابل تطبیق است؛ نحوه تاثیرگذاری آیات قرآن کریم در روند این تطور نیز از جمله مسئله‌های این تحقیق می‌باشد.

لازم به تذکر است، اساساً چون قالب رمان در معنای فنی و مدرن آن، قالب بیان سیر و سلوک مفصل یک سالک یا عارف نیست؛ در تمام مواردی که به بیان مشابتهای شخصیت عرفانی ارمیا با مدل‌های موجود در منابع عرفانی پرداخته می‌شود، مشابته تام و

کامل برقرار نبوده و صرف تشابه من و وجه مورد نظر نگارنده بوده است. همچنین با توجه به رسم‌الخط خاص امیرخانی در نگارش آثارش، در نقل قول مطالب منقول از نوشته‌های وی، رعایت امانت صورت پذیرفته و دخل و تصرفی در شکل نوشتاری مطالب آثار نامبرده نشده است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

درباره آثار رضا امیرخانی مقالات فراوانی به رشته تحریر درآمده است. برای نمونه در مقاله: «تحلیل زیبایی شناختی چند عنصر داستانی در سه رمان رضا امیرخانی (ارمیا، من او، بیوتن)» (غنی و دیگران، ۱۳۹۴: ۸۸-۵۵) به بررسی آثار نامبرده پرداخته و معتقد است که نویسنده در کنار توصیف‌های زنده و ماهرانه توانسته است شخصیت‌هایی خلق کند که قابلیت ماندگار شدن در ادبیات داستانی معاصر را دارند. همچنان که مقالات فراوانی به صورت جداگانه به بررسی آثار امیرخانی پرداخته‌اند. برای نمونه می‌توان به مقاله: «بررسی و تحلیل شخصیت‌های رمان ارمیا از رضا امیرخانی بر اساس الگوی کنش گرماس» (علیزاده و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۷۱-۱۹۲) اشاره کرد که در بررسی شخصیت ارمیا گوشه‌هایی از سلوک او را مورد کندوکاو قرار گرفته است. در مقاله «نقد جامعه‌شناسی رمان رهش اثر رضا امیرخانی بر اساس نظریه ساخت‌گرایی گلدمن» (پوریزدانپناه کرمانی، ۱۳۹۹: ۱۹-۳۶) نیز رمان رهش از نظر جامعه‌شناختی بررسی شده و معتقد است که امیرخانی توانسته است برای بیان ایدئولوژی و اندیشه خود از شخصیت‌های تماتیک در داستان بهره‌برد. (همان: ۳۴) در مورد رمان بیوتن نیز مقالات فراوانی به رشته تحریر درآمده که می‌توان به مقاله «بررسی و تحلیل محتوای قرآنی رمان بیوتن» (رجبی و احمدی، ۱۳۹۸) اشاره کرد که بر محتوای قرآنی رمان بیوتن متمرکز شده و ضمن آن نقش قرآن در پرداخت برخی شخصیت‌ها تحلیل شده است. با این وصف تا کنون مقاله خاصی که به صورت مشخص به تحلیل تطور عرفانی شخصیتی از شخصیت‌های آثار امیرخانی پردازد، تدوین نشده است.

۱-۳- مبانی پژوهش

امیرخانی از جمله نویسندگان موفق حوزه ادبیات داستانی دفاع مقدس است که در بستر آثار داستانی خود و طبعاً با نثری متفاوت از متون عقیدتی و تعلیمی، مطالبی همچون ماهیت

شهادت، ارزش شهید، اخلاص رزمندگان دفاع مقدس، گستره مفهومی و مصداقی جهاد فی سبیل الله و... را به مخاطب خویش ارائه نموده است. شخصیت ارمیا نیز در همین فضای معنوی معطوف به جبهه و دفاع مقدس در سه رمان امیرخانی تطوری عرفانی یافته است. انتخاب رضا امیرخانی از میان انبوه نویسندگان معاصر، بیشتر از آنکه معطوف به موفقیت‌های چشمگیر وی در حوزه ادبیات داستانی باشد، ریشه در گسترده‌گی موضوعی و انعطاف کمی - کیفی آثار وی دارد. انتخاب شخصیت ارمیا نیز بر اساس نقش تاثیرگذار این شخصیت در قبض و بسط حوادث سه رمان امیرخانی می‌باشد.

از این رو با توجه به ماهیت و هدف این تحقیق می‌توان گفت؛ نوشتار حاضر پژوهشی بنیادی و کاربردی است؛ چرا که در گام نخست می‌کوشد بر اساس مولفه‌های عرفانی نحوه تطور شخصیت ارمیا را در سه رمان رضا امیرخانی تحلیل کند. از سوی دیگر چون به بیان چگونگی تاثیر داده‌های قرآنی در روند این تطور می‌پردازد، تحقیقی کاربردی است؛ زیرا شناساندن سبک و روش امیرخانی در خوانش قرآنی این تطور، می‌تواند راهگشای دیگر نویسندگان حوزه ادبیات داستانی باشد.

۲- بحث و بررسی

۲-۱. سیمای عرفانی شخصیت «ارمیا» در رمان «ارمیا»

ارمیا شخصیتی داستانی در آثار رضا امیرخانی است که اولین بار در رمانی با همین نام ظاهر می‌شود. «رمان ارمیا اولین کار جدی امیرخانی بوده و مضمونی عارفانه دارد و به جنگ و دفاع مقدس می‌پردازد.» (زاهدی مطلق، ۱۳۸۴: ۲۹۵). نویسنده از ابتدای رمان به نوعی ارمیا را همچون سالکی الی الله معرفی می‌کند که برای خلاصی از برهوت خشک مادیات و تعلقات دنیوی در دریای وصال و کمال جبهه به سلوک عارفانه می‌پردازد. آنچه بن‌مایه اصلی رمان ارمیاست و ذهنیت اصلی نویسنده بر اساس آن شکل گرفته؛ سلوک شخصیت اصلی داستان، یعنی ارمیا است. ارمیا جوانی پاک و طالب حقیقت است که با وجود تمکن مالی و رفاه خانوادگی، درس و دانشگاه را کنار گذاشته و عازم جبهه می‌شود. مرحله اصلی و مقطع حساس زندگی ارمیا دوران رزمندگی اوست؛ چرا که در همین دوران با هم‌رزمش مصطفی آشنا شده و این آشنایی و دوستی باعث می‌شود او پله پله مراحل سلوک را طی می‌کند. با قبول قطعنامه و پایان جنگ تحمیلی ارمیا

از فیض شهادت بی‌نصیب می‌ماند؛ اما مصطفی در همین ایام شهید می‌شود و این واقعه تأثیری شگرف بر حیات عرفانی ارمیا می‌گذارد. ارمیا گرچه شخصیت اصلی رمان ارمیاست، اما عمده حرکت و حوادث داستان را مصطفی پیش می‌برد. اوست که همچون شمس الحق تبریزی ظاهر شده و این بار مولوی دنیاگریز و مرفه داستان، یعنی ارمیا را به جبهه‌های مبارزه با باطل می‌برد تا که پلکان ملاقات خدا را از مقامات تبتل تا فنا طی کند. نکته قابل توجه آن است که در رمان ارمیا دو شخصیت مصطفی و ارمیا دوشادوش همدیگر در سلوکی عارفانه غوطه‌ور بوده و از لحاظ معنوی به نوعی تکمیل‌کننده ساحت معنوی همدیگر هستند. در رابطه شمس و مولانا نیز گرچه شخصیت شمس محوریت دارد، اما خود او نیز در جست‌وجوی کسی است که سخن او را بفهمد و کلام او را برتابد. نیاز شمس به مولانا را هیچ کس بهتر از خود شمس نمی‌تواند تصویر کند: «آبی بودم، بر خود می‌جوشیدم و می‌پیچیدم و بوی می‌گرفتم تا وجود مولانا بر من زد، روان شد. اکنون می‌رود خوش و تازه و خرم» (شمس تبریزی، ۱۳۶۹: ۱/۱۴۲).

در واقع، شمس جوای کسی است که مانند آینه باشد تا او خود را در وی ببیند: «سخن با خود توانم گفتن. به هر که خود را دیدم در او، با او سخن توانم گفتن» (همان، ۱۳۶۹: ۱/۹۹). در ارمیا و مصطفی نیز یکرنگی خاصی دیده می‌شود که نشئت گرفته از ارتباط قلبی و غیر قابل بیان است. «همیشه با کمترین لغات بیشترین معانی را به هم منتقل می‌کردند. کافی بود به این جمع دو نفره کسی اضافه شود تا به دو آدم دیگر تبدیل شوند. در جمع بچه‌ها هر وقت ارمیا حرف می‌زد، مصطفی زودتر از سایرین می‌فهمید و هر وقت مصطفی حرف می‌زد، ارمیا زودتر از بقیه متوجه می‌شد؛ یک جور تله‌پاتی. افکار همدیگر را به ساده‌گی اهضم می‌کردند.» (امیرخانی، ۱۳۸۲: ۹)

البته این مشابهت، مشابهتی تام نیست بلکه از جوهی قابل تعمیم است. برای نمونه، ارتباط عرفانی شمس و مولانا برای همه نزدیکان آن دو قابل فهم نبوده و ای بسا که بارها طعنه و اعتراض مریدان مولانا را نیز به دنبال داشته است و حتی به شائبه قتل او می‌انجامد. (ن.ک: زرین کوب، ۱۳۸۰: ۱۴۸-۱۴۷) اما در فضای الهی و خالصانه جبهه، خبری از این حسادت‌های شیطانی نبوده و نشانی از این گونه رفتارهای کینه‌ورزانه نمی‌بینیم. بر این اساس، شمس در زندگی مولانا حضوری کوتاه و تأثیری شگرف دارد؛ مصطفی نیز در رمان ارمیا، طلوعی کوتاه و غروب‌ی طولانی داشته و با

^۱ . عبارات بر اساس رسم الخط نویسنده در رمان درج گردیده و در شکل نوشتاری آنها تغییری ایجاد نشده است.

شهادتش زندگی دنیایی ارمیا را پر از وجود خود می‌کند. همان‌طور که شرح اشتیاق شمس، شاه بیت شعرهای مولوی می‌شود؛ ارمیای رمان ارمیا نیز بنا بر هر مناسبتی ذکر و یاد مصطفی را زمزمه می‌کند.

برای نمونه:

«خیلی دوربین بود. جاهایی را می‌دید که من نمی‌دیدم. کم‌تر کسی آن جاها را می‌دید. مطمئنم از داخل سنگر تا انتهای بهشت را می‌دید. ولی نه از آنهایی که شیر و عسل و حوری‌ها را دید بزنند. مصطفی چیزهایی می‌دید که آنها نمی‌دیدند. با آن عینک می‌توانست طول وجودت را اندازه بگیرد. می‌توانست بیاید داخل بدنت، نه مثل رادیولوژیستی که از کلیهات عکس رنگی بگیرد. مصطفی حتا عکس سنگ قلب را نمی‌گرفت، سنگ شکن قلب بود. قلبت را دیالیز می‌کرد...» (امیرخانی، ۱۳۸۲: ۲۵) «اصلا به من نزدیک بود. اگر نزدیک بود که من الان اینجا نبودم. من هم شهید شده بودم. مصطفی کجا و من کجا؟! او یک مرد بزرگ بود. البته من هم بزرگ می‌شوم» (همان: ۳۲) «جای مصطفی خالی بود. چقدر جایش خالی بود. کاش خدا می‌گذاشت هر چند وقت یکبار بیایند مرخصی. قیافه مصطفی را به صورتی مبهم می‌دید. چشم‌هایش را بست. سعی می‌کرد تصویر مصطفی را در ذهنش بسازد. سر مصطفی را روی دست خودش می‌دید. مصطفی آرام به او گفت: «ارمیا، چشم‌هایش را باز کرد. در سنگر هیچ کس نبود.» (همان: ۴۴) «هر چه فکر می‌کرد، یادش نمی‌آمد صبحانه‌ی جبهه از چه مواردی تشکیل شده بود! تمام خاطرات جبهه در صورت مصطفی محو شده بودند.» (همان: ۷۵) «مرد مصطفی بود که شما نمی‌شناختیدش. مرد مصطفی بود که من هم نمی‌شناختمش.» (همان: ۷۷)

۲-۲- سیمای عرفانی شخصیت «ارمیا» در رمان «بیوتن»

رمان بیوتن، داستان مجروحی جنگی به نام ارمیا است که بعد از گذشت سال‌ها از جنگ هنوز در حال و هوای جبهه قرار دارد. شخصیت اصلی این داستان فردی است به نام «ارمیا معمر» و آن‌گونه که خود نویسنده در بخش‌هایی از رمان می‌نویسد این شخصیت همان شخصیت اصلی رمان ارمیا است. (امیرخانی، ۱۳۸۷: ۱۴۵) ارمیا از آنجا که مجروح جنگی است، دوستانی از دفاع مقدس دارد. بهترین آن‌ها فردی است به نام سهراب که شهید شده و در قطعه چهل و هشت بهشت زهرا دفن شده است. ارمیا روزهای میانی هفته به بهشت زهرا می‌رود و با قبر سهراب درد دل می‌کند. در یکی از همین روزها بر سر قبر سهراب، با دختری ایرانی مقیم آمریکا به نام «آرمیتا» آشنا می‌شود. این آشنایی کم‌کم ادامه پیدا کرده و به قرار ازدواج با آرمیتا می‌انجامد. قرار

ازدواجی که او را مجبور به مهاجرت به آمریکا می‌کند، این جابه‌جایی، آغاز گره‌افکنی و کشمکش‌های داستان است. داستان با ورود ارمیا به فرودگاه آمریکا و مشکلات او شروع می‌شود. مشکلاتی همچون مسکن، شغل، حفظ آداب شرعی، تلاش برای تهیه غذای حلال و... در ادامه مشکلاتی عمیق‌تر از جمله مشکلاتی از جهت تقابل فرهنگ‌ها، اضطراب و تشویش بر سر ازدواج با آرمیتا به سراغ او می‌آید. ارمیا می‌کوشد خودش را با شرایط سازگار کند. زندگی او در آمریکا به ازدواج با آرمیتا می‌انجامد و آن‌ها زندگی مشترک خود را با عروسی در عید فطر آغاز می‌کنند. در رمان بیوتن نیز گرچه ارمیا شخصیت اصلی رمان است اما به نوعی مهمترین شخصیت رمان شخصیت سهراب است. که گاه رفتارش به پیر خرابات حافظ شباهت پیدا می‌کند و گاه به انسان کامل شاهنامه، او یک فرد عادی است اما دارای فکر و عملی شبیه به بزرگان دینی است. (گرچی و حامدی، ۱۳۸۹: ۱۴۷)

سهراب در رمان بیوتن حضوری جسمانی ندارد؛ اما روحش بر کل داستان حاکم است و همواره در کنار ارمیاست. اوست که در بسیاری از جاها به ارمیا خط و جهت می‌دهد، هویت می‌بخشد و داستان را حرکت می‌دهد. بر این اساس می‌توان رابطه عرفانی ارمیا و سهراب را از جهاتی به رابطه موسی و خضر تطبیق داد. در آیاتی از قرآن کریم (کهف: ۶۵) از شخصی که دارای مقام عبودیت و علم و دانش خاص است، به عنوان معلم حضرت موسی یاد شده است. در روایات متعددی این مرد به نام «خضر» معرفی شده است. (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۳۵۷. مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۲۲/۵۱) بر این اساس در رمان بیوتن نحوه ارتباط شخصیت سهراب با ارمیا از وجوه متعددی با شخصیت حضرت خضر قابل تطبیق است. چرا که سهراب در جای جای رمان حضوری فعال داشته و هیچ محدودیت مکانی و زمانی ندارد. ارمیا در جای جای رمان به سهراب و حرف‌هایش محتاج است و باید در بزنگاه‌ها سهراب سر برسد و دست ارمیا را بگیرد. (امیرخانی، ۱۳۸۷: ۱۳۷ و ۱۳۸) از همه مهم‌تر آنکه کارهای خارق‌العاده‌ای از او در طول رمان نقل می‌شود که یک ماهیت فرازمینی از سهراب تصویر می‌کند. (امیرخانی، ۱۳۸۷: ۳۷-۳۹ و ۶۲ و ۷۸ و ۱۳۷ و...) در قرآن کریم از حضرت خضر نیز کارهای خارق‌العاده‌ای نقل می‌شود که حتی پیامبر بزرگ الهی؛ حضرت موسی از رویارویی با آنها دچار شگفتی می‌شود. (آیات ۷۹ تا ۸۲ سوره کهف)

۲-۳- سیمای عرفانی شخصیت «ارمیا» در رمان «رهش»

شخصیت ارمیا در رمان رهش نیز حضوری کوتاه اما پررنگ داشته و بر خلاف دو رمان قبلی، این بار شخصیت اصلی داستان نیست. ارمیای رهش این بار به تکامل روحی و معنوی مطلوب خود رسیده و حتی در سیمای یک پیامبر غیر مرسل تصویر شده است. تکامل روحی و معنوی ارمیا در رمان رهش به نوعی در نامگذاری رمان نیز تاثیرگذار بوده و قابل دریافت است.

امیرخانی از جمله نویسنده‌گانی است که در نام‌گذاری آثار همچنین شخصیت‌های داستان‌های خود مهارتی خاص دارد. اسامی در رمان‌های پست مدرن امیرخانی نقش برجسته‌ای دارند؛ زیرا گاه با نام‌هایی روبه‌رو می‌شویم که نشان دارند؛ یعنی ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی خاصی دارند و گاه نشان‌دهندهٔ بینش نویسنده دربارهٔ این ارزش‌ها هستند. (خطیبی و دیگران، ۱۴۰۲: ۸۴)

از این رو به نظر می‌رسد نام رمان، یعنی واژهٔ رهش همانقدر که می‌تواند تداعی‌کنندهٔ شهر وارنه و دگرگون شده باشد، با ارمیایی که اکنون از جنبهٔ تمامی تعینات دنیایی رها شده است؛ بی‌ارتباط نیست. او کوه‌نشین است و چون از زمین و مخاطرات آن کنده است دل در گرو ساخت مدینهٔ فاضله دارد. «کوه‌نشین‌ها یکی دو تا نیستند... خیلی‌ها هستند که از این شهر دل کنده‌اند. روزی سوی شهر برانگیخته می‌شوند. این شهر نشد، شهری دیگر... مدینه می‌سازند عاقبت. این حقیقتِ مصطفوی است... من البته مهارتِ سلیمانی دارم و طریقتِ ارموی!» (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۱۹۰)

شخصیت اصلی رمان رهش، زنی است به نام لیا که با وجود اینکه کودک‌مریض دارد، برای بهبود وضعیت فضای سبز کلانشهر تهران به تکاپو می‌افتد. کار او در بعضی جاها به جدال کشیده و یک بار حتی جلسهٔ شهردار با شهرداران منطقه‌ای تهران را به آشوب می‌کشاند. (ن.ک: امیرخانی، ۱۳۹۶: ۸۸-۹۴) شوهر این زن یعنی شخصیت علا، با اینکه معاون شهردار است، به دلیل مخالفت با فعالیت‌های لیا، او را با کودک مریضشان رها کرده و رفته است. یک روز لیا پسر خردسالش ایلیا را برای تفریح به کوه می‌برد. در کوه با چوپانی کوه‌نشین به نام ارمیا روبه‌رو می‌شود. ارمیای رمان رهش نیز با توجه سخنان او و توصیفاتی که از محاسن و لباس‌هایش می‌شود؛ همان ارمیای رمان‌های ارمیا و بیوتن است که اکنون به چهل سالگی رسیده و شخصیتی پیامبرگونه دارد. در رمان رهش مصاحبت با ارمیا، مرهمی می‌شود بر زخم‌هایی که بر قلب شکسته لیا نشسته و او را به آرامشی الهی می‌رساند. ارمیای رهش، اولین بار در یک چهارم ابتدایی رمان حضوری کوتاه دارد. در این حضور کوتاه صداقت و صمیمیتی خاص از او تصویر می‌شود که این صداقت و صمیمیت

باعث می‌شود مادری که همواره نگران حفظ سلامتی کودک خود است؛ در نخستین دیدار طفل مریضش را به دست او سپرده، و اجازه می‌دهد که ارمیا، ایلیا را با خود از کوه بالا برده و بگرداند. در ابتدای رمان رهش از زبان لیا (شخصیت اصلی داستان) می‌خوانیم:

«مردی با ریشی انبوه که تک و توک سفید شده است، با شلوار شش جیب خاکی رنگ، مشک چرمی را پر می‌کند. آرام می‌گوید:

آب هم رساناست... سلام بر ارباب تشنه‌گانِ عالم... و سلام بر هر که هوای او را دارد... آب هم زنده است... خاک می‌رساند به هر جا که خاک هست... اما آب می‌رود؛ حتا به جایی که آب نیست...

صداش خش دارد. خشن نیست اما آرام است. مشک را بر می‌دارد و می‌رود کنار ایلیا. می‌گوید: دوست داری زنده‌های من را ببینی؟! زنده یعنی حی...

نمی‌ترسم. می‌خواهم بهش اعتماد کنم. با اجازه‌ای می‌گویم و با ایلیا بالا می‌رود. منگ شده‌ام انگار. می‌خواهم فریاد بکشم و به ایلیا بگویم برگرد. اما ایلیا دستش در دست مرد است و بالا می‌رود... می‌خواهم راه بیافتم دنبالشان. نگاه می‌کنم به بالادست چشمه. هیچ خبری نیست. می‌ترسم. اما نمی‌ترسم. ازش نترسیدم. کسی که می‌فهمد خاک رساناست، آب رساناست و طبیعت رساناست، مرد است... بر می‌گردد. سر وقت... حرفش حرف است.» (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۵۳ و ۵۴)

در انتهای رمان، ارمیا دوباره این مادر و کودک را می‌بیند. ارمیای رهش هم طریقت خضروی دارد. (همان: ۱۸۰) و هم خرقة مصطفوی به تن نسب به سلیمان نبی می‌رساند. او در انتهای رهش مادر بی‌پناه و کودک مریضش را بر قالیچه سلیمان خود نشانده و در افق آسمان تهران به پرواز در می‌آید. (همان: ۱۷۵-۱۹۰)

۲-۴- سیمای عرفانی شخصیت «ارمیا» در مجموع هر سه رمان

در بخش‌های پیشین بیشتر نحوه تطوّر شخصیت عرفانی ارمیا در گستره ارتباط او با دو تن از هم‌زمان شهیدش بررسی شده و نوعی از مشابهت قابل تطبیق از روابط عرفانی این شخصیت‌ها ارائه شد؛ بنابراین، آنچه که در بخش‌های پیشین ذکر شد، تلاشی بود در جهت اینکه به صورت مختصر به وجوه جداگانه‌ای از شخصیت عرفانی ارمیا در رمان‌های سه‌گانه پرداخته شود. حال آنکه تطوّر شخصیت عرفانی ارمیا در مجموع هر سه رمان نیز بر اساس یک الگوی به هم پیوسته قابل تطبیق است. اصطلاح اسفار اربعه از جمله تعابیر رایج و متداول در عرفان است که در بستر آن تبیین مراحل حرکت باطنی عارف واصل صورت پذیرفته است. این اصطلاح در آثار عرفایی چون

ابن عربی، صدرالدین قونوی، قیصری، سید حیدر آملی و... به محاکات گذاشته شده و با تعبیری مختلف شرح و بسط شده‌اند، اما جلوه کامل آن در اسفار اربعه ملاصدرا تشریح شده است. «در واقع این اصطلاح از عرفان به حکمت متعالیه را پیدا کرده است؛ بدین معنا که عارفان الهی، مقاطع سیر و سلوک به سوی حق تعالی را به چهار قسمت تقسیم نموده‌اند. درست بر اساس همین طرح است که اسفار اربعه در حکمت متعالیه بیان شده است.» (خسروپناه و حصار، ۱۳۹۶: ۲۷).

خود ملاصدرا نیز اذعان دارد که «کتابم را طبق حرکت سالکان از عارفان و اولیای الهی در انوار و آثار بر چهار سفر ترتیب دادم.» (صدرالمآلهین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/۱۳) بر این اساس مجموع حالات و حرکت‌های روحی و عرفانی شخصیت ارمیا در سه رمان «ارمیا»، «بیوتن» و «رهش» را می‌توان از وجوهی بر اساس اسفار اربعه تطبیق داد. ملاصدرا در ابتدای بحث خود، اسفار اربعه را شامل چهار بخش می‌داند:

«بدان که سالکان از عارفان و اولیای الهی را چهار سفر است: نخست سفر از خلق به حق، دوم سفر در حق به حق، سوم که مقابل اول است از حق به خلق به حق، چهارم که از وجهی مقابل دوم است سفر در خلق به حق می‌باشد.» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۹: ۱/۱۷)

حرکت طولی شخصیت ارمیا در هر سه رمان یاد شده نیز از وجوهی با چهار سفر ذکر شده قابلیت تطابق دارد. می‌توان گفت شخصیت ارمیا در رمان ارمیا، ابتدا سفر اول اسفار اربعه یعنی سفر «من الخلق الی الحق» را تجربه می‌کند؛ چرا که ارمیای رمان ارمیا بعد از اتمام جنگ و شهادت مصطفی از خلق و تعینات دنیایی آنها بریده و با سکونت در جنگل، دنیای آدم‌های رنگارنگ ساکن در شهرهای متمدن را رها می‌کند. او با گریز از خلق برای مدتی به یک زندگی بدوی آمیخته با رهبانیت روی آورده و با واکاوی درونی و بریدن از همه تعلقات در نهایت خود را به الوهیتی عاشقانه پیوند می‌زند. او در این رمان از کثرت گریخته و به سمت وحدت رجوع می‌کند.

«جنگل در دامنه‌ی پستی، گرچه خیلی انبوه بود؛ اما از بکر بودنش حالتی عجیب و سُکراور در آدمی حلول می‌کرد... هر صدای کوچک نماینده یک حضور بود... همه‌ی اینها یک مفهوم پیدا می‌کردند و به این مفهوم واحد می‌شد عشق ورزید.» (همان: ۱۹۹)

بر این اساس می‌توان گفت امیرخانی در رمان ارمیا، در بستر سفری روحانی شخصیت ارمیا را از خلق جدا کرده و در نهایت او را چون یک ماهی تصویر می‌کند که در دریای حق رها می‌شود. از اینجاست که سفر دوم ارمیا یعنی سفر فی الحق بالحق آغاز می‌شود. ارمیا در انتهای رمان ارمیا با شنیدن خبر ارتحال امام از کنج عزلت و سیر در اسما و صفات الهی بیرون آمده و خود را در میان

دریای عاشقان روح الله رها می‌کند. او هنگام تشیع جنازه امام خمینی زیر دست و پا می‌افتد و رمان با پایانی باز تمام می‌شود. می‌توان گفت نویسنده ارمیا را در حالت مرگ رها کرده ولی نمی‌میراند و به این ترتیب ارمیا سفری روحانی و به دور از تعینات جسمانی را تجربه می‌کند که او را به بقای بعد از فنا می‌رساند.

«احساس درد نداشت. به نظر نمی‌آمد ماهی وقت جان دادن درد بکشد... تهلکه بیرون است. بیرون آدم هلاک می‌شود. من داشتم آنجا می‌مردم... زنده زنده. دست درد نکند خدا. چقدر دیگر باید می‌ماندم. اینجوری خیلی بهتر است. نمی‌شد شهید شد؛ ولی اینجوری بد نیست. داشتم زنده زنده می‌مردم... مصطفا را تا به حال آن قدر به خودش نزدیک ندیده بود. مصطفی را در آغوش گرفت.» (امیرخانی، ۱۳۸۲: ۳۸۱-۳۸۳)

داستان ارمیای معمر در رمان بیوتن دوباره آغاز می‌شود. امیرخانی در بیوتن حیاتی دیگر از ارمیا را به تصویر می‌کشد که از وجوهی با سفر سوم اسفار، یعنی سفر «من الحق الی الخلق بالحق» تطابق دارد. در سفر سوم:

«که در قوس نزول انجام می‌پذیرد، سالک به مشاهده تفصیلی خلائق و آثار و لوازشان می‌پردازد. مضار و منافعشان را می‌فهمد. کیفیت رجوع آنها را به الله می‌بیند. سعادت و شقاوت هر کس و راه‌های رسیدن به آن دو را می‌یابد و بر این اساس می‌تواند از سالکان طریق قرب دستگیری کند و آنان را به سوی لقای حق تعالی رهنمون گردد.» (صدر المتألهین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱/۱۵-۱۳)

ارمیای بیوتن نیز به میان اومانیست و دنیاطلبی محض رفته و به مدد حق می‌خواهد خلق را از منجلاّب دوری از حق رهایی بخشد. او گرچه در این مسیر با انبوهی از مشکلات روبه‌رو می‌شود؛ اما منفعّل نیست و بارها قصد دارد جامعه سرمایه‌داری را به چالش بکشد و به سنت بازگرداند. مهم‌ترین مشکل او تقابل او با ضد ارزش‌هایی است که در سیمای وجودی شخصیت‌هایی چون: خشی، جیسن، بیل و... متبلور شده است. بیوتن در واقع «با درون مایه اجتماعی-اعتقادی خود تفاهم و تقابل آدم‌ها با خویش، با یکدیگر و با محیط زندگی را در هسته‌ای از واقعیت، تخیل و رؤیا نشان می‌دهد.» (ابراهیم‌زاده گرجی، ۱۳۸۷: ۶۸) ارمیا در این میدان تفاهم و تقابل با اینکه متوجه کثرت شده و درگیر مراتب افعال است؛ اما چون حق و کلام حق (قرآن جیبی هدیه سهراب) همواره همراه اوست جا نمی‌زند و به پیش می‌رود. برای نمونه در قسمتی از بیوتن ارمیا وارد یک دیسکو می‌شود. در همان زمانی که زنی رقصه می‌رقصد، او متوجه وقت نماز شده، در گوشه‌ای از دیسکو به نماز می‌ایستد. در سوی دیگر دیسکو شخصیتی به نام میاندار وقتی به اندام

خانم‌های دیسکو نگاه می‌کند، آه می‌کشد. ارمیا نماز خودش را می‌بیند که مانند عرق تن زن رقاصه بر سقف دیسکو چسبیده و بالا نمی‌رود. نویسنده در این بین وارد فضای داستان شده و در شرح حالات روحی ارمیا و نماز او نکاتی ناب از مراتب افعال شخصیت‌ها پیش روی مخاطب گذاشته، کیفیت رجوع آنها به الله را تصویر می‌کند.

«- نام خدا هم مثل خود خداست. مکان ندارد... و کسی در عالم هست که می‌گوید «الیه یصعد الکلم الطیب» و در هیچ جای کتاب محکمش من «دیسکو ریسکو الیه» را مستثنا نمی‌کند... آه میاندار بالا رفت... می‌دانی کجا؟ همانجایی که به دخترک‌ها گفت، آه...» (امیرخانی، ۱۳۸۷: ۱۳۷-۱۳۹)

در بیوتن جدال میان سنت و مدرنیته است و ارمیا به عنوان قهرمان این میدان می‌کوشد مدرنیته را بر مدار سنت تطبیق دهد. از این رو بخش اعظمی از فعالیت او صرف تهیه غذای حلال برای مسلمانان ساکن آمریکا می‌شود. از طرف دیگر امیرخانی در رمان بیوتن از زبان شخصیت خداباور و الهی ارمیا چند جای رمان هنگام توجه برخی شخصیت‌های غریزه به قدرت و استیلای ظاهری آمریکا، زوال پذیری این قدرت نمایی‌های دنیایی را به تصویر کشیده و مقوله عبور از مرحله‌ی زودگذر دنیا در طی پروسه مرگ را متذکر می‌گردد.

«اوج قدرت بشر که در همی قرون زور زده است و باد کرده است و متورم شده است و سر کشیده است، خراشی بیش نیست بر هیبت آسمان. عجب لغتی است آسمان خراش. استسمن ذا ورم.. یعنی متورم را فربه پنداشت. قدرت بشر ورمی بیش نبود و ما آن را فربه‌ی انگاشتیم و خود غلط بود آنچه ما پنداشتیم... " اینما تکنوا یدرککم الموت و لو کنتم فی بروج مشیده... " هرکجا باشید مرگ شما را درک خواهد کرد، ولو در برج‌های بلند.» (امیرخانی، ۱۳۸۷: ۲۵)

بنابراین اگر سلوک ارمیای بیوتن را تلاشی بدانیم برای ارائه سفر سوم اسفار در بستر داستان به معنای مدرن آن؛ سخنی گزاف نبوده و از وجوهی قابل ادراک است.

بر این اساس شخصیت ارمیا در رمان رهش نیز بر مبنای سفر چهارم اسفار، یعنی: سفر فی الخلق بالحق، قابل تطبیق است. در شرح سفر چهارم گفته‌اند: «سالک در سفر چهارم به کمالات لایق خود می‌رسد و به مقام و مرتبه حق یقین نائل می‌شود و حقیقت معنای «هو الاول و الآخر و الظاهر و الباطن» را شهود می‌کند.» (آشتیانی، ۱۳۸۰: ۶۵۹)

ارمیای رهش نیز با با قول و فعلی الهی در انتهای رمان ظاهر شده، گویی پیامبری غیر مرسل باشد، خبر از غیب می‌دهد... یک جای داستان که لیا به گفتگوی ذهنی با خو مشغول است، ارمیا سر رسیده و فکر زن را می‌خواند:

«مشغول دعوی ذهنی با علا هستم که چوپان برایم شیر داغ می‌آورد. باز به یاد علا می‌افتم و چای و ایوان. ارمیا می‌پرسد:

چقدر توی فکر هستید... بر می‌گردد. قطعاً بر می‌گردد.

به ایلیا نگاه می‌کنم که می‌دود و بازی می‌کند. احتمال منظورش ایلیا است. آرام می‌گویم:

جایی نرفته است ایلیا که؟

می‌خندد. با صدای خش دار می‌گوید:

ایلیا را نگفتم.

می‌ترسم. یکه می‌خورم.

به شما وحی می‌شود؟

من چوپانی هستم که چهل سالگی را رد کرده است.

به هیئت‌ش نگاه می‌کنم. ریش بلند. موی بلند. راست می‌گوید چهل سال را رد کرده است.»

(امیرخانی، ۱۳۹۶: ۱۷۴ و ۱۷۵)

جای دیگر رمان، ارمیای کوه‌نشین و بی‌خبر از شهر و اتفاقات آن، به طعنه فعالیت‌های لیا و شهر آشوبی او را به رخ می‌کشد. (همان: ۱۷۷) حدود بیست صفحه از صفحات آخر رمان رهش پر است از ماجراهایی از این دست که ارمیای به کمال رسیده از حق و حقیقت می‌گوید. او در نهایت به مدد سلیمان نبی؛ لیا و ایلیا را در چتر نجات خود سوار کرده از فراز کوه در دل آسمان غبار گرفته تهران به پرواز در می‌آید. از آن افق اعلی کوچکی زمین و زمینیان اسیر روزمرگی را با نگاهی تمسخرآمیز به نظاره می‌ایستد. سفر چهارم ارمیا در رمان رهش سفر فی الخلق بالحق است. چرا که ارمیای رهش به کمال ممکن که برای یک سالک در قرن بیست و یکم قابل تصور است رسیده و در خلق جز حق و جمال او را نمی‌بیند.

«صبر داشته باشید... سر سلسله‌ی ما کوه نشین‌ها، البته خود حضرت خاتم است... برانگیخته اگر

بشویم و پایین بیایم، خرقه‌ی مصطفوی می‌پوشیم؛ به مدد حضرت حق! این بالاها مال قبل از بعث

است. اما سلسله‌ی دیگری هم هست خواهر، که من ارمیا سرسپرده‌اش هستم... سلسله‌ای که می‌رسد

به سلیمان نبی! از مدد این سلسله شما را پایین می‌آورم...» (همان: ۱۷۹)

همانطور که در مقدمه نوشتار بیان شد، در مشابهت‌های ذکر شده، مشابهت تام مورد نظر نگارندگان نبوده؛ بلکه کشف نسبی تبادری که تطور عرفانی شخصیت ارمیا با نمونه‌های موجود در منابع عرفانی دارد، هدف نگارندگان بوده است؛ بنابراین، احتمال تفاوت‌هایی در متن اصلی نوشته‌های عرفانی که روند تطور عرفانی شخصیت ارمیا با آنها تطبیق داده شد، با متن سه رمان امیرخانی وجود دارد. می‌توان گفت وجود این تفاوت‌ها در اصل تطبیق مدل‌های یاد شده خلل و مانعی ایجاد نمی‌کند.

۲-۵- نقش آیات قرآن در تطور عرفانی شخصیت «ارمیا»

بررسی آثار امیرخانی حکایت از آن دارد که در تمامی نوشته‌های وی مفاهیم و معانی قرآنی بسامد بالایی دارد. این روند در تطور عرفانی شخصیت ارمیا نیز مشهود است. با توجه به اینکه در این تحقیق نحوه تکامل روحی و تطور عرفانی شخصیت ارمیا محوریت دارد، پرداختن مفصل به نقش آیات قرآن کریم در هر یک از مراحل این تطور، خارج از حوصله این نوشتار می‌باشد. از این رو برای حسن ختام و از باب مثال، به ذکر چند نمونه از مواردی که آیات قرآن کریم در روند تطور عرفانی شخصیت ارمیا نقش داشته‌اند، پرداخته می‌شود. نقطه عطف این موضوع را می‌توان در رمان ارمیا جستجو کرد. وقتی شخصیت‌های داستان درباره ریشه و معنای نام ارمیا به مجادله می‌پردازند، نویسنده عبارت قرآنی (وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى) (انفال، ۱۷) را به شکلی بسیار هنرمندانه در دل ماجراهای رمان قرار داده است. (امیرخانی، ۱۳۸۲: ۵۸-۶۱) نویسنده گرچه در ظاهر به ریشه یابی نام ارمیا می‌پردازد؛ اما در واقع این مطلب را به خواننده خود منتقل می‌کند که عارفان مسلح جبهه‌های نبرد حق علیه باطل، چنان در جلوه جمال و جلال الهی فانی شده‌اند که حتی شلیک گلوله‌های تفنگشان را هم از خدا می‌دانند و نه از جانب خود.

یا در جایی دیگر از رمان ارمیا، وقتی صحنه‌های خلوت‌گزینی ارمیا در جنگل تصویر شده است:

«با لحنی عربی زمزمه می‌کرد: وَ هُزِّي إِلَيْكَ بِجِدْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا حَيًّا و با خود می‌گفت: ارمیا درخت را تکان بده تا برایت انجیر تازه بریزیم. ارمیا عیسات تو راه است! دارد به دنیا می‌آید. انجیر بخور بی‌چاره! انجیر بخور! بعد که برگشتی باید روزه سکوت بگیری. دیگر نباید حرف بزنی. عیسات خودش باهات حرف می‌زند. تو دیگر لازم نیست حرف بزنی. او خودش وارد است. برای شما بنی اسرائیل یک عیسا لازم بود. عیسا باید به دنیا بیاید. من بیست سال است که درد زایمان دارم. آن وقت خدا می‌گوید: «فَاجَاءَهَا الْمَخَاضُ» من درد زایمانم قدیمی است. تازه من که

مریم نیستم. من خیلی خوشحالم. که گفته است ای کاش «مِتَّ قَبْلَ هَذَا» من خودم دارم به دنیا می‌آیم. من با عیسی خودم دوقلویم.» (امیرخانی، ۸۲: ۲۴۷)

چنانکه مشهود است ارمیای از خلق گریخته به سوی حق با تملیحی زیبا و خاص از آیات قرآن کریم، چون عیسی تازه متولد شده تصویر شده که مسیری دراز برای سفر در خلق پیش رو دارد. در رمان رهش نیز آیات قرآن علاوه بر اینکه بارها بر زبان ارمیا جاری شده و حوادث داستان را جهت می‌دهند، در ترسیم چهره الهی و ملکوتی ارمیا نیز نقشی به سزا دارند. (امیرخانی، ۱۳۹۶: ۱۷۱ و ۱۷۲ و ۱۷۸ و ۱۸۱ و ۱۸۹) اما رمان بیوتن از منظر کارکرد و طرح مفاهیم و آیات قرآنی، گوی سبقت را از همه‌ی آثار امیرخانی ربوده است. دقت و بررسی رمان بیوتن نشان می‌دهد که: «در متن و دیالوگ‌های این رمان ۴۸۰ صفحه‌ای؛ ۷۶ مرتبه از آیات قرآن استفاده شده که اگر تکرارها حذف شوند مجموعاً شامل ۴۸ آیه متنوع از ۲۸ سوره است که در پاره‌ای از موارد با تأویل‌های طنزآمیز همراه است.» (گرچی و حامدی، ۱۳۸۹: ۱۶۴)

تأویل‌های طنزآمیز موجود در این کتاب نشان دهنده نگاه غیر عقلانی و غیر دینی برخی شخصیت‌های داستان است که همواره در تقابل با افکار و اعمال قهرمان داستان یعنی ارمیا هستند. می‌توان گفت کاربرد فراوان آیات قرآن در رمان بیوتن که بخش اعظم ماجراهای آن در بلاد کفر می‌گذرد، نشانه آن است که نویسنده قصد دارد هویت اسلامی شخصیت قهرمان داستان را به تصویر بکشد و نشان دهد که مسلمان هر کجا باشد، کلام الهی همراه اوست. به کارگیری حدود سی آیه در این رمان در بین رمان‌های فارسی بی سابقه است. (فرهنگی و باستانی خشکه بیجاری، ۱۳۹۳: ۱۲۹)

امیرخانی به شکلی بسیار هنرمندانه در پرداخت شخصیت سهراب موضوع حیات ابدی شهدا را که در آیه ۱۶۹ سوره آل عمران صریحاً به آن اشاره شده، ارئه می‌دهد. سهراب با اینکه سال‌ها پیش در جبهه‌های جنگ شهید شده، اما در بسیاری از صحنه‌های بیوتن حضوری فعال داشته و حوادث را پیش می‌برد؛ بنابراین، حیات جاودان او که چون خضر داستان همه جا راهنمای ارمیاست، از این طریق به صورتی ملموس به خواننده منتقل می‌شود.

در بیوتن گرچه دیگر نشانی از خلوت‌های عارفانه و تهجد‌های طولانی ارمیا نیست، اما جدالی عظیم میان سنت و مدرنیته برپا شده و ارمیا به عنوان قهرمان این میدان رسالتی مهم بر عهده دارد. ارمیای بیوتن به سرزمین بی پیامبر آمریکا رفته و در تلاشی پیامبرگونه می‌کوشد مدرنیته را بر مدار سنت تطبیق دهد. از این رو در جایی از بیوتن امیرخانی مستقیم وارد فضای داستان شده و

می‌نویسد: نویسنده از سوره یاسین آیه‌ای انتخاب می‌کند و ارمیا را توصیف می‌کند: و جاء من أفضًا المدينة رجُلٌ يسعى قال يا قوم اتبعوا المرسلين (یس/۲۰) (امیرخانی، ۱۳۸۷: ۳۹) ارمیای بیوتن در سفر «من الحق الى الخلق بالحق» خود می‌کوشد انسان‌های غافل و اسیر مدرنیته اطراف خود را هشیار کند. در این کوشش بی‌وقفه، قرآن گب کلام و مانیفست اوست. یک جای بیوتن می‌خوانیم:

«اوج قدرت بشر که در همی قرون زور زده است و باد کرده است و متورم شده است و سر کشیده است، خراشی بیش نیست بر هیبت آسمان. عجب لغتی است آسمان خراش. استسمن ذا ورم.. یعنی متورم را فربه پنداشت. قدرت بشر ورمی بیش نبود و ما آن را فربهی انگاشتیم و خود غلط بود آنچه ما پنداشتیم... «اینما تکونوا یدرککم الموت و لو کنتم فی بروج مشیة...» هرکجا باشید مرگ شما را درک خواهد کرد، ولو در برج‌های بلند.» (همان: ۲۵). «به جای آنکه به خشی و آرمیتا نگاه کنم دست می‌کنم در جیب پیراهنم. اصلاً لازم نیست قرآن سهراب را از جیبم دریاورم. اطمینان دارم اگر آن را باز کنم، بین سی جزء، جزء پنجم می‌آید. لیطمئن قلبی بازش می‌کنم. جزء پنجم می‌آید، سوره‌ی نساء، آیه ۷۸. «اینما تکونوا یدرککم الموت و لو کنتم فی بروج مشیة»... آیه را دوباره نگاه می‌کنم و این بار تا آخر. از «اینما تکونوا یدرککم الموت... فما لهؤلاء القوم لا یکادون یفقهون حدیثا» انتهای آیه را دوباره می‌خوانم و به خشی نگاه می‌کنم. چه بر سر این قوم آمده است که هیچ سخنی را در نمی‌یابند.» (همان: ۴۰) یا در جایی دیگر از بیوتن نه تنها آیات قرآن، بلکه قسمت‌هایی از بیانات تفسیری امام خمینی (ره) را نیز نقل می‌کند. «خداوند در کتاب محکمش فصلی به نام خوان یا مانده دارد. آیات ابتدایی این سوره با حلال و حرام ذبیحه‌ها آغاز می‌شود و چند آیه‌ی بعد خداوند ناگهان می‌فرماید: الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی... آیه‌ای که در شان واقعه‌ی غدیر خم نازل شد... چه ربطی دارد؟

امام در کتاب آداب الصلوه می‌نویسد: معنی آیه‌ی شریفه‌ی یا ایها الذین آمنوا بالعقود، احلت لکم بهیمه الانعام- ابتدای سوره‌ی مانده، به حسب باطن آن است که حلیت بهیمه‌ی انعام موقوف به وفاء به عهد ولایت است. و اهل معرفت ولی امر را مالک جمیع ممالک وجود و مدارج غیب و شهود دانند و تصرف کسی را در آن بی اذن امام روا ندارند! یعنی جان گوسفند را بی‌اذن نمی‌توان گرفت. (امیرخانی، ۱۳۸۷: ۲۳۲)

۳- نتیجه‌گیری

تحلیل و بررسی آثار امیرخانی نشان می‌دهد که وی در زمینه ادبیات داستانی نگاهی متعهد و آرمان‌گرا داشته و سعی دارد با استفاده از تکنیک‌های هنری حوزه فنّ داستان‌نویسی و با خوانش داستانی و زیبا شناختی خاصّ خود از آیات قرآن کریم؛ به انتقال ارزش‌های متعالی مورد نظر خود بپردازد. امیرخانی در سه رمان خود، در پرداخت شخصیت ارمیا تلاش دارد سیر عملی تحول و تطوّر عرفانی این شخصیت را به تصویر بکشد. امیرخانی به جای خرابات و خانقاه، جبهه جنگ را میدان کشف و شهود معرفی نموده و به جای زلف یار و جام می، کلاشینکف و کنسرو لوبیا در دستان سالک الی الله داستان‌های خود می‌دهد. در این مسیر، او دو شخصیت کمکی برای تکامل روحی ارمیا خلق می‌کند که هر دو شهید دفاع مقدس و فانی فی الله هستند. نخست شخصیت مصطفی است که در رمان ارمیا با او رابطه‌ای همچون رابطه شمس و مولوی برقرار می‌کند. دوم شخصیت سهراب در رمان بیوتن که همچون خضر نبی به دستگیری از ارمیا می‌پردازد. ارمیا در رمان رهش با یک شخصیت تکامل یافته و رهیده از تعینات دنیایی تصویر شده است که این بار خود می‌تواند به مدد حق، از خلق دستگیری کند. در تمامی این مقاطع، آیات و مفاهیم قرآنی به عنوان مصالح اصلی این تطوّر مورد استفاده قرار گرفته است. گرچه در مجموع، مراحل تطوّر عرفانی شخصیت ارمیا بر مبنای اسفار اربعه قابل تطبیق است؛ اما امیرخانی می‌توانست با توجه به ظرفیت و ظرافت‌های قلم خود؛ با نگاهی بازتر به قبض و بسط سفرهای روحی ارمیا بپردازد.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- آشتیانی، سیدجلال الدین. (۱۳۸۰). شرح مقدمه قیصری بر فصوص الحکم شیخ اکبر محی الدین ابن عربی. قم: بوستان کتاب.
- آوینی، سید مرتضی. (۱۳۹۰). رستاخیز جان (ادبیات، فرهنگ، رسانه). تهران: نشر واحد، چاپ ششم.
- ابراهیمزاده گرجی، رمضان. (۱۳۸۷). «تزریق پسامدرن رقیق در مفاصل بیوتن». کیهان فرهنگی، شماره ۲۶۱.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمة، محقق و مصحح: علی اکبر غفاری. تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ دوم.
- اسماعیلی، عطالله. (۱۳۹۰). «گفتگویی متفاوت با رضا امیرخانی». ماهنامه خیمه، شماره ۸۱.
- امیرخانی، رضا (۱۳۸۲)، ارمیا، تهران، نشر سوره.
- امیرخانی، رضا. (۱۳۸۷). بیوتن. تهران: نشر علم.
- امیرخانی، رضا. (۱۳۹۶). رهش. تهران: نشر افق.
- پوریزدانپناه کرمانی، آرزو. (۱۳۹۹). «نقد جامعه شناسی رمان رهش اثر رضا امیرخانی بر اساس نظریه ساخت گرایسی گلدمن». پژوهشنامه ادبیات داستانی. دانشگاه رازی، دوره نهم، شماره ۳.
- خسرو پناه، عبدالحسین، حصاری، رضا. (۱۳۹۶). «اسفار اربعه از منظر رفیعی قزوینی و جواد آملی». آموزه های فلسفی اسلامی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، شماره ۲۱.
- خطیبی، آذر دخت، طاهر، رحیم، فهیمی، رضا. (۱۴۰۲). «زیباشناسی فراداستان در داستان های پست مدرن رضا امیرخانی». فصلنامه زیبا شناسی ادبی، دوره چهاردهم، شماره ۵۵.
- رجبی، کیومرث، احمدی، محمدنبی. (۱۳۹۸). «بررسی و تحلیل محتوای قرآنی رمان بیوتن». کاوشنامه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۴۳.

رضایی، محمد؛ خیری، فهیمه. (۱۳۹۶). «بررسی سبک‌شناسانه رمان ارمیا اثر رضا امیرخانی». **نشریه ادبیات پایداری**، شماره ۱۷.

زاهدی مطلق، ابراهیم. (۱۳۸۲). **نسل باروت**. تهران: نشر صریر.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰). **پله پله تا ملاقات خدا**. تهران: علمی.

شاهنگی، محمدحسن. (۱۳۹۲). **خوانشی نقادانه از آثار رضا امیرخانی**. تهران: انتشارات، کانون اندیشه جوان.

شمس تبریزی. (۱۳۶۹). **مقالات**. تصحیح محمدعلی موحد. تهران: خوارزمی.

صدر المتالهین شیرازی، محمد ابن ابراهیم. (۱۹۸۱م). **الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه**، بیروت: دار احیاء التراث العرب.

صدرالدین شیرازی، محمد ابن ابراهیم. (۱۳۸۹). **ترجمه حکمت متعالیه در اسفار عقلی اربعه**، ترجمه: محمد خواجوی، تهران: نشر مولی.

علیزاده، سیمین؛ اکبری، ناهید؛ فرصتی جویباری، رضا. (۱۴۰۲). «بررسی و تحلیل شخصیت‌های رمان ارمیا از رضا امیرخانی بر اساس الگوی کنش گرماس». **پژوهشنامه ادبیات داستانی، دانشگاه رازی**، دوره دوازده، شماره ۱.

غنی، گلرخ سادات، احمدی، مینا، اکبری، منوچهر. (۱۳۹۴). «تحلیل زیبایی شناختی چند عنصر داستانی در سه رمان رضا امیرخانی (ارمیا، من او، بیوتن)». **فصلنامه علمی - پژوهشی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»**، شماره سی و هفتم.

فرهنگی، سهیلا، معصومه باستانی خشک بیجاری. (۱۳۹۳). «نشانه شناسی اجتماعی رمان بیوتن». **فصلنامه تخصصی نقد ادبی**، ش ۲۵.

گرچی، مصطفی؛ حامدی، یوسف‌رضا. (۱۳۸۹). «بررسی و تحلیل رمان بیوتن با تأکید بر عنصر شخصیت و شخصیت پردازی». **فصلنامه تخصصی پیک نور زبان و ادبیات فارسی**، سال اول، شماره اول.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). **بحار الانوار**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.